

**XIVA XONLIGINING SHARQ DAVLATLARI BILAN SAVDO
VA ELCHILIK ALOQALARI**

Ismailov Ulug‘bek Saparboy o‘g‘li

Urganch innovatsion universiteti

“Tarix” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xiva xonligining sharq davlatlari bilan savdo va elchilik aloqalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xonlikning iqtisodiy hayoti, hunarmandchilik mahsulotlari, ipakchilik va paxta sanoati, shuningdek, elchilik missiyalari va savdo karvonlari faoliyati asosida mintaqaviy va xalqaro savdodagi o‘rni yoritiladi. Arxiv hujjatlar, yozma manbalar va tarixiy tadqiqotlar asosida Xiva xonligining iqtisodiy, diplomatik va madaniy salohiyati o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, savdo aloqalari, elchilik missiyalari, hunarmandchilik, ipakchilik, paxta mahsulotlari, kirakashlar, xalqaro savdo, Sharq davlatlari, diplomatik aloqalar.

Аннотация: В данной статье анализируются торговые и дипломатические связи Хивинского ханства с восточными государствами. Исследование охватывает экономическую жизнь ханства, производство ремесленных изделий, шелководство и хлопчатобумажную промышленность, а также деятельность дипломатических миссий и торговых караванов, что отражает роль ханства в региональной и международной торговле. На основе архивных документов, письменных источников и исторических исследований изучены экономический, дипломатический и культурный потенциал Хивинского ханства.

Ключевые слова: Хивинское ханство, торговые связи, дипломатические миссии, ремесленничество, шелководство,

хлопчатобумажная продукция, караванщики, международная торговля, восточные государства, дипломатические отношения.

Abstract: This article analyzes the trade and diplomatic relations of the Khiva Khanate with Eastern states. The study examines the khanate's economic life, handicraft production, sericulture, and cotton industry, as well as the activities of diplomatic missions and trade caravans, highlighting the khanate's role in regional and international trade. Based on archival documents, written sources, and historical research, the economic, diplomatic, and cultural potential of the Khiva Khanate is explored.

Keywords: Khiva Khanate, trade relations, diplomatic missions, handicrafts, sericulture, cotton products, caravan guides, international trade, Eastern states, diplomatic relations.

Xiva xonligi sharq davlatlari bilan savdo aloqalarini ikki asosiy yoʻnalishda olib borgan: birinchisi, xonlik hududida ishlab chiqarilgan hunarmandchilik buyumlari, badiiy metall buyumlar, paxta va chorvachilik mahsulotlarini eksport qilish; ikkinchisi, Sharq mamlakatlaridan noyob buyumlar, kiyim-kechak, metall buyumlar va boshqa tovarlarni import qilish. Bu aloqalar xonlikning iqtisodiy salohiyatini oshirish bilan birga, xalqaro savdo tizimiga faol integratsiyalashuvini taʼminlagan.

Xonlik oʻz manfaatlarini himoya qilish va mustahkamlash maqsadida diplomatik elchilik aloqalarini ham yoʻlga qoʻygan. Sharq davlatlariga yuborilgan elchilar savdo kelishuvlarini imzolash, nizolarni hal etish va siyosiy hamkorlikni mustahkamlash vazifasini bajargan. Shu bilan birga, elchilik aloqalari orqali ilmiy, madaniy va texnologik tajriba almashinuvi ham amalga oshgan.

XVI asr oʻrtalaridan boshlab Buxoro va Xiva xonliklarining Moskva knyazligi bilan elchilik aloqalari shakllana boshlangach, Oʻrta Osiyoga tashrif buyurgan rus elchilik missiyalari aʼzolariga muhim vazifalar topshirilganligiga shubha yoʻq. Bu rus diplomatiyasi tarixi bilan shugʻullangan tadqiqotchilar

asarlarida ham ko'rsatib o'tilgan¹. XVI asr o'rtalarida Buxoro, Balx va Urganchdan Moskvaga yuborilgan elchilik missiyalari², xususan, Ivan IV Grozniy tomonidan Xiva va Buxoroga jo'natilgan Antoni Jenkinson boshchiligidagi rus elchilari³ faoliyatida ham bu narsani ko'rish mumkin.

Savdo yo'llari bo'ylab yuborilgan elchilik missiyalari va karvonlar uchun oziq-ovqat, yuk tashish vositalari bilan ta'minlash tizimi yo'lga qo'yilgan. Shu bilan birga, uzoq masofalarga yuborilgan elchilik missiyalari va savdo karvonlarini himoya qilish uchun maxsus qurolli bo'linmalar tashkil etilgan, yo'l boshlovchi xizmatlar joriy qilingan. Bu tartib elchilik aloqalarini samarali yuritish va xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilgan. Mazkur davrda karvon yo'llarida elchilar, elchilik missiyalari a'zolari, turli darajadagi amaldorlar, davlat xizmatchilari, choparlar va maxsus belgilangan savdogarlar xavfsizligi yuqori darajada nazorat qilinib, ularga zarur xizmatlar ko'rsatilgan⁴.

Xizmat ko'rsatish tizimining rivojlanishi savdo karvonlariga ulov vositalari bilan yordam beradigan maxsus kishilar — kirakashlar toifasining shakllanishiga sabab bo'lgan. Kirakashlar asosan savdo yo'llari bo'ylab yashovchi mahalliy aholi vakillari edi. O'rta asrlarda kirakashlik ayrim ijtimoiy qatlamlar va hatto ko'chmanchi turkman hamda qozoq qabilalari uchun asosiy daromad manbai bo'lgan. Ayniqsa, so'nggi o'rta asrlarda O'rta Osiyo savdogarlari Rossiya shaharlari va Kaspiybo'yidagi Eron shaharlari bilan savdo aloqalarida yirik karvonlarni yo'l boshlash va kirakashlik vazifalarini bajarish uchun qozoq va turkmanlar keng jalb qilingan⁵. Bu holatni 1842-yilda Erondan kelgan Muhammad Alixon G'ofur hamda 1851-yilda Erondan Xivaga elchi

¹ Лошков В. О древней русской дипломатии. – М., 1957. – С. 21.

² Юлдошев М.К. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI-XVII вв. – Ташкент, Фан, 1964. – С. 21.

³ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. 1558-1560 гг. // В кн: Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. / Перевод с английского Ю.В. Готье. – Л.: Полиграфкнига, 1937. – С. 167-192.

⁴ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б.

⁵ Агзамова Г.А.. Среднеазиатские ханства и Россия: к истории караванной торговли (XVI – первая половина XIX вв.) Россия – Узбекистан. История и современность. Спецвыпуск. – М., 2008. – С. 15, 22-23.

bo'lib kelgan Rizoqulixon Hidoyat boshchiligidagi elchilarning mahalliy yavmut turkman qabilalaridan kirakash tuyakashlarni yollaganligi misolida ham ko'ramiz⁶.

Shu kabi elchilik va diplomatik aloqalar Xiva xonligiga keng hududlar bo'ylab savdo aloqalarini olib borish imkonini taqdim qilish bilan birga, xonlik aholisi uchun zarur bo'lgan tovarlarning ham kirib kelishini ta'minlagan.

Xiva xonligining iqtisodiy hayotida ipakchilik muhim o'rin egallagan. Ingliz savdogari Roman Gokning qaydlariga ko'ra, Xivada tayyorlanadigan hunarmandchilik mahsulotlari va ustaxonalari haqida atroflicha ma'lumot berilgan. U yerda ipak yetarli darajada ishlab chiqarilib, sifati Eron ipagidan ham yuqori bo'lgan⁷. Shuningdek, R. Gok ta'kidlaganidek, Xorazmda ipak buyumlarini tayyorlaydigan ustaxonalar (fabrikalar) mavjud bo'lmagani sababli, ipak asosan xomashyo ko'rinishida sotilgan, biroq paxta matosidan turli-tuman kiyimlar tikilishi va ularning katta hajmda savdoga chiqarilishi amalga oshirilgan. Shu nuqtai nazardan, Xiva xonligi ipakchilik mahsulotlarini tashqi bozorlarga yetkazish imkoniyatlariga ega bo'lib, bu esa uning mintaqaviy va xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Savdo karvonlari va elchilik missiyalari orqali olib chiqilgan ipak va tayyor kiyimlar Xivaning iqtisodiy salohiyatini oshirish bilan birga, uning Sharq davlatlari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Xorazmlik ustalar tomonidan tayyorlangan ipak matolar Eronga ham chiqarilgan⁸. Eronlik savdogarlarning o'zlari ham Xivaga turli mollarni keltirar ekanlar, ularning evaziga Xiva ipagini olib ketishgan⁹.

⁶ Муҳаммад Алихон Ғофур. Хоразм сафари кундалиги (Муҳаммадшоҳ Қожор ва Оллоҳқулихон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан. 1842 йил) / Форс тилидан И. Бекжонов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 13–52; Ризоқулихон Ҳидоят. Сафоратномаи Хоразм. Носириддиншоҳ ва Муҳаммад Аминхон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан. 1851 йил. Форс тилидан И. Бекжонов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 93, 152-153.

⁷ Возвратный из Хивы в Оренбург приезд английского купца Романа Гока. АВПРИ Ф. 125/1, д. 2.

⁸ Файзиев А. Хорезм в начале XVI – первой половине XIX в. / История Узбекистана. – Ташкент, 1993. Т. III. – С. 269.

⁹ История Узбекистана. – Ташкент, 1947. Т. 1. – С. 149.

1823-yilda chop etilgan «Sibirskiy Vestnik» nashrida Xivada tayyorlanadigan toʻnlik ipak, yarim ipak va ip gazlamalar, kanavislar, baxmal, boʻz va boshqa matolar haqida maʼlumot berilgan. Nashrda ayniqsa ipak gazlamalarning narxi nisbatan yuqori boʻlmaganligi taʼkidlangan, bu esa Xiva mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda keng tarqalishiga imkon yaratgan¹⁰.

Hujjatlarda Xivadan oʻrtacha sifatli ipak va paxta matolarni sotish maqsadida Orenburg shahriga olib borilganligi haqida maʼlumotlar keltirilgan¹¹.

XVIII asrning 70-yillarida Qoʻqon xonligida boʻlgan F. Yefremovning maʼlumotlariga koʻra, Qoʻqon bozorlariga tijorat maqsadida kelgan Xiva savdogarlari soni oz boʻlsa-da, ular chopon, boʻz, poʻstin, ot, tuya va hoʻkiz terilari, yarim ipak matolar, gilamlar bilan bir qatorda ingliz chitini ham olib kelganlar¹².

XIX asrning 60-yillarida Qoʻqon xonligida boʻlgan M. Mixaylovning qaydlariga koʻra, Namangan bozorlarida Xivada tayyorlangan qoʻy terisidan yasalgan telpaklarga katta talab boʻlgan va ular bozorlarda nisbatan yuqori narxlarda sotilgan¹³.

Xorazmdan qoʻshni hududlarga chiqarilgan mahsulotlar orasida tranzit tovarlar yoki turli mamlakatlardan Xorazm bozorlariga sotish maqsadida keltirilgan mollar ham mavjud edi. Arxiv hujjatlariga tayangan muallif shuni qayd etadiki, xivalik savdogarlar Eronga savdo qilishdan katta foyda koʻrgan; shuning uchun ular bu yoʻlda faol qatnashgan, va faqat bir haftaning oʻzida Xiva va Urganch savdogarlari Rossiyadan olingan movut va charm, qozoq qoʻylari hamda oʻz ip gazlamalari bilan Eronga joʻnab ketganlar¹⁴.

¹⁰ Краткое описание Бухары и Хивы // Сибирский вестник. 1823. – С. 14

¹¹ Бетгер Е. К. Самарский купец Данила Рукавкин и его караван в Хиву в 1753 г. // Известия АН Туркменской ССР. – 1952. – №6. Отдельный оттиск. – С.9.

¹² Ефремов Ф. Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской Степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии и возвращение его оттуда чрез Англию в Россию. Третье издание. – Казань, 1811. С.101.

¹³ Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Т. 16. 1867. – С. 73.

¹⁴ Зияев Ҳ. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. – Тошкент, “Фан”, 1973. – Б. 80.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Xiva xonligining sharq davlatlari bilan savdo va elchilik aloqalari mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy tizimda muhim rol o'ynagan. Xonlik hunarmandchilik mahsulotlari, badiiy metall buyumlar, paxta va chorvachilik mahsulotlarini eksport qilgan, shuningdek, Sharq mamlakatlaridan noyob tovarlar va metall buyumlarni import qilgan. Bu aloqalar xonlikning iqtisodiy salohiyatini oshirish bilan birga, xalqaro savdo tizimiga faol integratsiyalashuvini ta'minlagan.

Elchilik missiyalari va savdo karvonlari uchun oziq-ovqat, ulov vositalari va maxsus qurolli himoya tashkil etilishi karvon yo'llarida xavfsizlikni ta'minlagan va savdo faoliyatini barqarorlashtirgan. Shu tariqa, kirakashlar kabi maxsus xizmat ko'rsatuvchi qatlamlar shakllanishi ham xonlik iqtisodiy tizimining samarali ishlashini ta'minlagan. Xiva xonligida ipakchilik va hunarmandchilikning rivojlanishi ichki bozorni qondirish bilan birga, Eronga va qo'shni hududlarga mahsulotlarni eksport qilish imkonini yaratgan. Arxiv va tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, xonlikning ipak, paxta, gilam va boshqa hunarmandlik buyumlari ichki va tashqi bozorlarda keng qabul qilingan, bu esa uning iqtisodiy va savdo salohiyatini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Shu tariqa, Xiva xonligining savdo va elchilik aloqalari nafaqat iqtisodiy barqarorlikni, balki mintaqaviy va xalqaro madaniy-iqtisodiy integratsiyani ta'minlagan. Hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va savdo yo'llari orqali eksport qilish xonlikning mintaqaviy va xalqaro mavqeini oshirishga yordam bergan, diplomatik elchilik aloqalari esa siyosiy va madaniy almashinuvni rivojlantirishga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Xiva xonligi iqtisodiy va diplomatik strategiyasini hunarmandchilik va savdo faoliyati bilan uyg'unlashtirib, mintaqaviy va xalqaro savdoda mustahkam o'rin egallagan. Bu esa xonlikning iqtisodiy, madaniy va diplomatik salohiyatini yanada oshirishga hissa qo'shgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. Агзамова Г.А.. Среднеазиатские ханства и Россия: к истории караванной торговли (XVI – первая половина XIX вв.) Россия – Узбекистан. История и современность. Спецвыпуск. – М., 2008. – С. 15, 22-23.
2. Бетгер Е. К. Самарский купец Данила Рукавкин и его караван в Хиву в 1753 г. // Известия АН Туркменской ССР. – 1952. – №6. Отдельный оттиск. – С.9.
3. Возвратный из Хивы в Оренбург приезд английского купца Романа Гока. АВПРИ Ф. 125/1, д. 2.
4. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию. 1558-1560 гг. // В кн: Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. / Перевод с английского Ю.В. Готье. – Л.: Полиграфкнига, 1937. – С. 167-192.
5. Ефремов Ф. Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской Степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии и возвращение его оттуда чрез Англию в Россию. Третье издание. – Казань, 1811. С.101.
6. Зияев Ҳ. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. – Тошкент, “Фан”, 1973. – Б. 80.
7. История Узбекистана. – Ташкент, 1947. Т. 1. – С. 149.
8. Краткое описание Бухары и Хивы // Сибирский вестник. 1823. – С. 14
9. Лошков В. О древней русской дипломатии. – М., 1957. – С. 21.
10. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б.
11. Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Т. 16. 1867. – С. 73.
12. Муҳаммад Алихон Ғофур. Хоразм сафари кундалиги (Муҳаммадшоҳ Қожор ва Оллоҳқулихон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан. 1842 йил) / Форс тилидан И. Бекжонов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 13–52

13. Ризоқулихон Ҳидоят. Сафоратномаи Хоразм. Носириддиншоҳ ва Муҳаммад Аминхон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан. 1851 йил. Форс тилидан И. Бекжонов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 93, 152-153.
14. Файзиев А. Хорезм в начале XVI – первой половине XIX в. / История Узбекистана. – Ташкент, 1993. Т. III. – С. 269.
15. Юлдошев М.К. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI-XVII вв. – Ташкент, Фан, 1964. – С. 21.